

7-nji tema: **Türkmen Türkçesinde cümlelerin yardımcı öğeleri**
(Türkmen dilinde sözlemiň aýyklaýyş agzalary)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehniki serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Türkmen dilinde iki görnüşli adalga ulanylýar:

“**áýyklaýjy sözler**” we “**áýyklaýjy aǵzalar**”

Bilnişi ýaly, irki döwrüň okuw kitaplarynda we gollanmalarynda “**áýyklaýjy sözler**” ulanylypdyr.

АЙЫКЛАЙЖЫ СӨЗЛЕР.

§ 10. Айыклайжы сөзлер хақында умуми мағлумат.

Сөземде эйә я хабара багланып, олары айыклап, олар догрысында белли бир сорага жогап болуп гелйән сөзлере айыклайжы сөзлер дийилйәр.

Маны тайындан айыклайжы сөзлер өзлериниң ненеңси сорага жогап болуп гелйәндиклерине гарап, вагты, себәби, ягдайы, дегишлилиги, меңзешлиги ве шуна меңзешлери гөркезип билерлер.

Айыклайжы сөзлер сөзлемиң ишликлерден болан хер бир агзасына, хер хили сөз топарларындан болан хабарына ат сөзлеринден болан хер бир агзасына ве ат гөрүнишинде болан ишлик формаларына (инфинитив, ортак ишликлер ве ш. м.) багланып билерлер. Шоның үчин хем олары хайсы сөзлере, сөзлемиң ненеңси агзаларына багланянлыкларына гарап, әсасан ики топара бөлмек болар.

Бир нәче айыклайжы сөзлер сөзлемиң хер хили сөз топарларындан болан хабарына ве ишликлерден болан хер бир агзасына багланып билерлер.

Башга бир хили айыклайжы сөзлер сөзлемиң ат сөзлеринден болан ве ат гөрүнишинде уланылян ишлик формаларындан болан агзаларына багланярлар. Бу топарларың илкисине долдургычлар, соңкысына болса айыргычлар дийилйәр.

АЙЫКЛАЙЖЫ АГЗАЛАР БАРАДА МАГЛУМАТ

Sözlemde eýä, habara ýa-da özara biri-birlerine baglanyp, olary aýyklarap, olar dogrusynda belli bi soraga jogap bolup gelýän sözlere **áýyklaýjy agzalar** diýilýär.

Meselem:

1. Sygyr geldi. 2. Sary sygyr uzak örüden geldi.

Baş agzalardan düzülen birinji sözlem sygryň gelendigini aňladýar. Sygryň reňki örüsi, nireden gelenligi bolsa ikinji sözlemdäki aýyklaýjy sözler arkaly anyklanylýar.

Aýyklaýjy sözler sözlemiň eýesine, habaryna ýa-da öz biri-birlerine baglanyp, olary aýyklar, belli bir soraga jogap bolup gelýärler.

Meselem:

Mekdebimiziň howlusy gök бага bürenip otyr.

Aýyklaýjy agzalar öz baglanýan (aýyklaýan) sözleri taýdan iki topara bölünýärler.

I. Sözlemiň eýesine, at deregine gelen sözlerine baglanýan aýyklaýjy agzalar.

II. Sözlemiň habaryna ýa-da dürli işlik şekillerine baglanýan aýyklaýjy agzalar.

Bularyň birinjisi aýyrgyçlar, ikinjisi bolsa doldurgyçlar.

AÝYRGYÇLAR

Sözlemdä atlara at hyzmatynda gelen sözlere baglanyp, olary aýyklar gelen sözler aýyrgyçlardyr.

Aýyrgyçlar baglanýan sözlerini aýyklar, olaryň manysyny anyklaşdyrmaga hyzmat edýärler.

Meselem:

Diýaryň enesi agtygynyň okaýşyna guwanýar.

Bu sözlemdäki Diýaryň, agtygynyň sözleri aýyrgyç bolmak bilen, olaryň birinjisi ady enesi, ikinjisi bolsa okaýşyny diýen atlaşan sözi aýyklar, bularyň manylaryny anyklaşdyryp geldi.

Aýyrgyçlar dürli sös toparlaryndan bolup biler.

Meselem:

Zähmetiň nany süýji, ýaltanyň jany süýji.

Hünärli ýigit hor bolmaz.

Mysallardaky *zähmetiň, ýaltanyň, hünärli* aýyrgyçlary atdan we sypatdan ýasalypdyr.

Aýyrgyçlar aýyklaýan sözlerine ylalaşma, ýanaşma we eýerme ýollary arkaly baglanýarlar.

Meselem:

1. Siziň okuw kitabyňyz ýerbe-ýermi?
2. Artygyň çuňňur pikirini dor alaşanyň kişňäp dyzamasyny bozdy.
3. Ol Özbekistan ýazyjylar birleşiginiň başlygy bolup işledi.

Alnan sözlemleriň birinjisinde aýyrgyçlar ylalaşma, ikinjisinde ýanaşma, üçünjisinde hem eýerme ýoly arkaly baglanyşýarlar.

Aýyrgyçlar aňladýan manylaryna, jogap bolýan soraglaryna we baglanyş ýollaryna garap üç topara bölünýärler:

- degişlilik aýyrgyjy,
- sypat aýyrgyjy,
- meňzetme aýyrgyjy.

§ 12. Айыргычлар.

Сөзлемиң әесине, атлардан ве башга сөз топарларындан болсалар-да, ат ролында, ат формасында гелен хер бир агзасына багланып, шоларың киме, нәмә дегишлидиклерини, хиллерини хем-де бир зада меңзедилйәндиклерини гөркезйән айыклайжылара айыргычлар дийилйәр.

1941-nji ýyldaky kitapda hem “Aýyrgyçlaryň” görnüşleri üç topara bölüpdiler:

- ✓ **Eýelik ýa degişlilik aýyrgyjy**
- ✓ **Sypat aýyrgyjy**
- ✓ **Meňzetme aýyrgyjy**

Soňky ýyllardaky kitaplarda hem aýyrgyçlar üç topara bölünipdir. Diňe bu ýerde “Değişlilik aýyrgyçy” diýlip atlandyrylypdyr.

Айыргычлары өз аңладян маныларына, нененси сораглара жогап болуп гелишлерине ве багланыш тайындан болан айратындыкларына гарап үч топара бөлмек болар.

1. Эелик я дегишлилик айыргычы.

Эелик я дегишлилик айыргычы *кимиң, нәмәниң, нирәниң, хайсы* диен сораглара жогап берип, сөзлемиң атлардан ве ат формасында гелип, дүшүм, йөңкеме билен үйтгәп билйән хемме ишлик формаларындан болан агзаларына багланяр. Маны тайындан болса бир задың *кимиңки я нәмәниңкидигини, киме, нәмә дегишлидигини, гымылдының хем киме, нәмә дахылдыгыны* гөркезйәр. Эелик я дегишлилик айыргычы эелик дүшүминдәки сөзден болуп, шоның тарапындан айыкланян сөз болса белли бир йөңкемеде болмалыдыр.

Değişlilik aýyrgyçy

- ✓ *kimiň?*,
- ✓ *nämäniň?*,
- ✓ *niräniň?*,
- ✓ *haýsy?*

diýen soraglara jogap bolup, sözlemiň atlardan bolan we at şekilinde gelen agzalaryna baglanýar. Olar many taýdan bir zadyň kimiňki ýa nämäniňkidigini, kime, nämä degişlidigini, gymyldynyň hem kime, nämä dahyllydygyny görkezýär.

Değişlilik aýyrgyçy eýelik düşümdäki sözlerden bolup, olar tarapyndan aýyklanýan söz bolsa olluk ýöňkemedede bolmalydyr.

Meselem: 1. Artygyň (kimiň?) gözi (olluk ýöňkemedede) ýoldady.(B. Kerbabaýew).

